

9. Хатем Абдеен. Система помощи детям с ограниченными возможностями здоровья в Иордании (Медико-психолого-педагогическая модель) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Хатем Абдеен. – М., 2003 – 147 с.

10. Ярская-Смирнова Е.Р. Инклюзивное образование детей-инвалидов / Е.Р. Ярская-Смирнова, И.И. Лошакова // СОЦИС. – 2003. – № 5. – С. 100–106.

11. Lickona T. The Return of Character Education / T. Lickona // Educational Leadership. – 1993. – Nov. – V. 51. – № 3. – P. 6–11.

БЕЛОЗЬОРОВА Н.О.

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сьогодні основні засади розвитку початкової ланки вітчизняної освіти, викладені в державних документах (Закони України “Про освіту”, “Про початкову освіту”, Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”)), спрямовують її на інтелектуальний, соціальний, духовний розвиток дитини, закладання основ для подальшого успішного навчання в середніх та вищих закладах освіти, розгортання процесів саморозвитку й самоосвіти. Виходячи із цього, можна наголосити на особливому значенні початкової освіти як своєї бази для входження людини в культурно-освітній простір та самореалізації в ньому. Важливою умовою успішної реалізації цих завдань початкової освіти є не лише пошук нових дієвих теоретичних та практичних розробок, а й вивчення, узагальнення та творче переосмислення історико-педагогічного досвіду розвитку початкової освіти в Україні (зокрема, досвід другої половини ХІХ – початку ХХ ст., для якого характерні суттєві реформаторські зміни та перетворення в галузі освіти), подальше використання його окремих положень для вдосконалення й оновлення цієї ланки освіти.

Мета статті – розкрити витоки становлення вітчизняної концепції початкової освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на територіях України, підвладних Російській імперії.

Аналіз праць учених (М. Євтух, С. Золотухіна, О. Любар, М. Стельмахович, Г. Троцько, Д. Федоренко та ін.) свідчить, що, незважаючи на те, що впродовж століть українське шкільництво розвивалося на народній основі, у досліджуваний період Росія, яка історично приєднала до свого складу велику кількість українських земель, справляла значний вплив на розвиток культури та освіти України.

Маємо відомості, що ще на початку ХІІІ ст., за державним указом щодо створення губерній, значна територія України була розподілена в складі Росії на дві губернії – Київську та Азовську [13, с. 436–438]. Згідно з державним актом жовтня 1721 р., Російська держава була перетворена на

Російську імперію, до складу якої увійшли Правобережна Україна, Білорусія, частина Польщі, Бесарабія, Північний Кавказ [14, с. 444–446].

Таким чином, історичний поступ України відбувався в умовах відсутності самостійної політичної організації, що, на думку вченого початку ХХ ст., українця за походженням професора І. Линниченко, було “значної сили гальмом для самостійного культурного розвитку”. Причому вчені настільки переоцінювали дію цього історичного факту, що стверджували: “Власної оригінальної самостійної культури Малоросія ніколи не мала, вона підкорялася то впливу культури польської, то культури великоруської” [6, с. 13]. А в “Описі про Малу Росію і Україну”, складеному С. Зарульським у ХVІІІ ст. та надрукованому в Москві у 1848 р., Україна розглядається як “частина Російської держави; мешканці як у нинішній час, так і у давнину... були у володінні Великих Князів Київських” [10, с. 1].

Проте існувала й інша думка про історичне та культурне значення України. Так, у виданих у Санкт-Петербурзі 1773 р. “Коротких географічних, політичних та історичних відомостях про Малу Росію”, складених В. Рубаном, зазначено: “Народ Малоросійський старовиною своєю, різними славетними діяннями і особливою схильністю до мистецтв та наук, також і відмінними щедрої природи творами, перевагами вольностей і способу правління, відомий у світі” [19, с. IV]. Набуттю самобутності українців сприяло те, що певна частина України, а саме Запорозжя, довгий час утримувала незалежність, не вступаючи з Росією не тільки в культурний, а й у торговий обмін. Про це свідчить “Інструкція про управління Азовською губернією”, у якій приписується “...запоріжців ...ні з їх товарами, ні задля будь-яких справ у губернію Вороніжську і нікуди у Великоруські міста... не пропускати...” [15, с. 456–457]. Автономність Запорозького краю підкреслював і вчений початку ХХ ст. І. Линниченко: “Демократичний строй Малоросії існував лише серед Запорозжя – буйного військового товариства” [6, с. 13]. І хоча в період, що досліджується, ці території вже увійшли до складу Російської імперії, їх культура та освіта зберегли певну специфіку, що полягала в керівній ролі громади в розвитку соціальних, культурних, освітніх процесів.

У середині ХІХ ст. до складу Російської імперії входило 80% українських земель [2, с. 256]. У той час царизм увів нові форми державного управління у вигляді намісництв і генерал-губернаторств. З 10 генерал-губернаторств Російської імперії 3 припадало на Україну. Таким чином, усі 9 її губерній, а саме: Харківська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська – входили відповідно до Малоросійського, Київського та Новоросійсько-Бесарабського генерал-губернаторств [8, с. 64–65].

У цей період початкова освіта України вже мала певні історично закладені традиції, що великою мірою визначили напрям та специфіку її розвитку. Ще наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. на Лівобережній та Слобідській Україні в ряді міст і сіл були початкові школи, в яких навчалися

діти городян, козаків, селян; до 1786 р. – часу прийняття державної реформи щодо початкових шкіл – грамоту поширювали також мандрівні дяки [5, с. 193]. Відомості, що збереглися з XVIII ст., вказують, що тоді в південній частині Чернігівської області було 360 шкіл, у яких дітей навчали вільні професійні вчителі [11, с. 68–69]. Усе це говорить про природне прагнення українського народу до освіти.

Подальша еволюція освіти на території України, що перебувала під владою Російської імперії, відбувалася під впливом процесу державного реформування початкової освіти. Біля витоків державного реформування освіти стояла російська цариця Катерина II, якій “народне училище зобов’язане своїм існуванням” [1, с. 19, 38]. Розробляючи “національний шкільний план”, Катерина II спиралася на австрійський досвід, не тільки ретельно вивчивши його, а й запросивши відповідних іноземних фахівців для практичного влаштування шкільної справи [1, с. 7–19]. Це, безумовно, позначилося на стратегії розвитку початкової освіти в державі, яка мала регламентуючий характер, була викладена у формі приписів, іноді далеких від реалій життя, та недостатньо враховувала місцеві умови й можливості.

У 1782 р. була утворена Комісія про заснування народних училищ, яка стала першою установою для управління освітою в Російській імперії. Завданням цієї комісії було: скласти план народних училищ та їх статут, створити навчальні книги, підготувати вчителів, здатних вести навчання, відкрити школи в межах усієї імперії [1, с. 19].

Вже 27 вересня того ж 1782 р. Катериною II було затверджено “Наказ комісії про створення народних училищ”, що містив “План про установаження народних училищ в Російській імперії”. Згідно із цим планом, початкова освіта в школах різних типів (малих, середніх, головних), а також в умовах домашнього навчання мала складатися з таких частин: власне навчальної (основи “нової методи”, а також перелік предметів: навчання Катехізису, читання, основ арифметики тощо), політичної та економічної [21]. Таким чином, умови для створення народних шкіл в Україні було ускладнено, оскільки початкова школа мала відповідати певним економічним, соціальним, освітнім стандартам Російської держави. Це, з одного боку, гальмувало природний розвиток вітчизняної освіти, хоча з іншого – сприяло підвищенню якості навчання в новостворених за державним зразком школах.

У тому ж 1782 р. підготовлено та видано “по височайшому повелінню імператриці Катерини II” “Правила для учнів народних училищ” – низку приписів, що регламентували поведінку та спілкування учнів і вчителів у школі та за її межами [23]. Це також призупинило відкриття шкіл на народній основі в Україні, де майже не було вчителів, здатних підтримувати дисциплінарний рівень у школі, який відповідав би державним вимогам. І взагалі призвело до того, що на Чернігівщині, наприклад, як і в більшості вітчизняних місцевостей, “вільні училища поступово припинили своє існування..., коли в Україні було введено кріпацтво” [11, с. 68–69]. Історично

початкова освіта в Україні базувалася на демократичному спілкуванні “вчителів” (освічених людей з народу) та учнів, на бажанні останніх одержати знання, тому пройшов досить тривалий час “застою”, доки дисциплінарні приписи, викладені в “Правилах”, було втілено в життя на українських землях.

Так, 5 серпня 1786 р. Указом цариці Катерини II було затверджено “Статут народних училищ у Російській імперії”, за яким у повітових містах українських губерній та в тих губернських містах, де не вистачало початкових закладів освіти, були відкриті малі (двокласні) школи, а в губернських центрах – головні (чотирикласні). Навчання оголошувалося безстановим і безкоштовним, а обумовлений у “Статуті” зміст навчання “відрізнявся повнотою” [1, с. 19, 21]. У цілому ж початкова школа спрямовувалася “Статутом” не тільки на розумовий розвиток дітей, вона повинна була стати, насамперед, “виховним закладом” [1, с. 38]. Причому “виховання” це не мало нічого спільного з народним українським вихованням та розумілося урядом як формування слухняних і релігійних громадян Російської держави.

Видання “Статуту” 1786 р., як і попередні заходи царського уряду, негативно позначилося на розвитку української початкової освіти, майже знищивши створені на народній основі форми початкової освіти українців, провідне місце серед яких посідала “дяківка”. Дослідник вітчизняної освіти М. Левковський зазначає: “Український народ, як і раніше, хотів учити своїх дітей у дяківських школах, але уряд не визнав цих шкіл і вживав проти них рішучих заходів, забороняючи ходити до дяківських шкіл і змушуючи відвідувати урядові” [5, с. 189]. Унаслідок такої урядової політики в другій половині XIX ст. більшість народних сільських шкіл в Україні припинили своє існування.

Комісія, утворена у 1782 р., двадцятьма роками пізніше стала частиною Міністерства народної освіти, утвореного маніфестом імператора Олександра I від 8 вересня 1802 р. “Про заснування міністерств” з метою “виховання юнацтва і поширення наук” [4, с. 81; 22, с. 13; 3, с. 1]. До його відання маніфестом були відведені: друкарні приватні й казенні, видання відомостей та всякі періодичні видання, народні бібліотеки, зібрання рідкісних речей, натуральні кабінети, музеї й школи всіх типів. Міністерство керувало складанням статутів і правил для імператорських університетів, середніх та нижчих навчальних закладів; відало призначенням і переміщенням професорсько-викладацького складу; займалося постачанням навчальних закладів книгами й навчальними посібниками.

Існували такі основні підрозділи міністерства, що мали відношення до справи народної освіти: головне правління училищ, департамент народної освіти. Головне правління училищ (1802–1863 рр.) спочатку (до січня 1803 р.) називалося комісією щодо училищ [22, с. 14]. Під цією назвою існувало з 24 січня 1803 р. [4, с. 86] до 18 червня 1863 р. [16, с. 613–618], складалося з піклувальників університетів і навчальних округів, а також

особисто призначених імператором членів. Працювало під головуванням Міністра народної освіти. Після зосередження в 1835 р. основних адміністративних функцій у Департаменті народної освіти головне правління виконувало функції ради при міністрі, вирішуючи справи, попередньо розглянуті в департаменті.

У 1863 р. Раду міністра народної освіти змінило Головне правління училищ, що існувало до 1917 р. Згідно з “Установою Міністерства народної освіти” (1863 р.), у його віданні перебував розгляд загальних питань розвитку освіти і науки в Росії [3, с. 27].

Департамент народної освіти, створений 7 січня 1803 р., був вищим дорадчим органом у Міністерстві народної освіти, наділеним головним чином адміністративно-розпорядчими функціями. З вересня 1831 р. в департаменті була зосереджена статистична робота, а з червня 1835 р. – господарські справи Міністерства народної освіти, керівництво архівом і книжковим магазином, а також “Журналом Міністерства народної освіти”. Згідно з “Установою Міністерства народної освіти” (1863 р.), у віданні департаменту перебували: особовий склад навчальних закладів, інспекторські, рахункові, господарські й судові питання. З 1883 р. в департаменті відкрито спеціальне відділення, яке займалося промисловими, середніми та початковими училищами. Цей підрозділ Міністерства існував до 1917 р. [3, с. 9, 22].

Найважливішою в напрямі реформування початкової освіти подією початку XIX ст. стає “Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам” (5 листопада 1804 р.) [22, с. 30] та “Статут університетів”, прийняті царським урядом у 1804 р., в основу яких було покладено ідеї народної освіти періоду французької буржуазної революції (проект Кондорсе): наступність, безплатність, формальна доступність освіти для всіх верств населення [7, с. 35]. Згідно із цими документами, в Україні затвердилася система шкільної освіти в складі таких закладів: парафіяльного училища, повітового училища, гімназії та університету. Проте освітні закони, прийняті державою протягом наступних 20 років, “повністю змінили суть освітньої реформи” [22, с. 217–218]. Так, було прийнято закон про скасування безплатності навчання; закон про заборону навчатися в гімназіях та університетах дітям залежних селян тощо.

У 1828 р. прийнято новий “Статут гімназій і училищ, підпорядкованих університетам”, що зберігав різні типи шкіл, проте, на думку дослідників, остаточно скасовував безстановість і наступність освіти [7, с. 35]. Відповідно до статуту, у підросійській Україні затвердилися такі типи початкових училищ: парафіяльні та повітові.

У 1863 р. було реорганізовано Міністерство народної освіти, закріплене прийнятою 18 червня 1863 р. “Установою (Учреждением) Міністерства народної освіти”, згідно з яким центральний апарат міністерства складався з Ради міністра, Департаменту народної освіти та Вченого комітету. У ході реформ Олександра II Міністерством народної освіти були підготовлені

Університетський статут 18 червня 1863 р. [17] і Статут гімназій 19 листопада 1864 р. [22, с. 429], що відрізнялися ліберальною спрямованістю. У 1864 р. вийшло “Положення про початкові народні училища”, що визначало особливості організації початкової освіти, зміст навчання, контингент учителів, керівництво закладами. Для вдосконалення управління навчальними закладами в 1864 р. міністерство утворило губернські й повітові училищні ради [9], а в 1869 р. були створені посади інспекторів народних училищ. Циркуляром Міністерства освіти 1863 р. та законом 1876 р. викладання українською мовою в школі було заборонено; 15 травня 1872 р. був підготовлений Статут училищ [12; 22, с. 634]; 25 травня 1874 р. [18, с. 220] позначилося виданням нового “Положення про початкові народні училища” і стало відправною точкою в процесі посилення контролю держави над народними училищами. Ці нормативні документи створили нову законодавчу базу для діяльності закладів освіти.

31 травня 1904 р. була проведена ще одна реорганізація Міністерства народної освіти. До складу його центральних установ тепер входили Рада міністра, Департамент народної освіти, Департамент загальних справ, Вчешний комітет, а також Управління пенсійних кас народних учителів і вчительок, юрисконсульська частина, Постійна комісія народних читань та інші установи. Стрімке зростання кількості навчальних закладів вимагало від міністерства активної діяльності. Ціла низка реформістських кроків була здійснена в міністерстві графом П. Ігнат'євим. Для вдосконалення управління системою вищої освіти в березні 1916 р. в Міністерстві народної освіти були створені Рада у справах вищих навчальних закладів та міжвідомча Рада у справах професійної освіти.

У 1917 р., коли відбулася зміна державного уряду, Микола І відрікся від влади й фактично в державі встановився республіканський лад [2, с. 321], Міністерство народної освіти припинило своє існування, його функції в межах України перейшли до Народного комісаріату освіти УРСР.

Висновки. Друга половина XIX – початок XX ст. – визначальний період розвитку культури та освіти України, коли народна освіта в Україні стає однією з основних державних проблем, стан вирішення якої визначався напрямом державних реформ, поступом тогочасних суспільно-економічних відносин, зокрема, розкладом кріпацького ладу, зростанням обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі, збільшенням вивозу сільськогосподарської продукції за кордон, розвитком промисловості, розповсюдженням найманої праці в ній.

Плануючи подальші наукові розвідки, необхідно враховувати, що впродовж століть українське шкільництво розвивалося на народній основі, зберігаючи при цьому, поруч зі спільними, єдиними для всього українського народу властивостями, деякі місцеві особливості, що, насамперед, спричинено фактом підпорядкування різних частин України різним імперіям: східноукраїнські землі перебували в складі Російській державі, а західні – під владою трьох різних імперій.

Література

1. Белецкий А. Русское народное училище по Уставу 5 августа 1786 г.: (к столетнему юбилею русского народного училища) / А. Белецкий. – Вильна : Тип. А.Г. Сыркина, 1886. – 38 с.
2. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. / О.Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006. – 686 с.
3. Георгиевский А.И. К истории комитета Министерства народного просвещения / А.И. Георгиевский. – СПб. : Сенатская типография, 1902. – 196 с.
4. Иванов И. Указатель законов об учебных заведениях: С учреждения оных в России, до настоящего времени, и вообще о нар. Просвещении / И. Иванов. – СПб. : Тип. Правительствующего сената, 1830. – 316 с.
5. Левківський М.В. Історія педагогіки : підручник / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
6. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.А. Грушевскому / И.А. Линниченко. – О., 1917. – 40 с.
7. Мельничук О.С. Історія педагогіки України : навч. посіб. / О.С. Мельничук. – Кіровоград : КДПУ ім. В.К. Винниченка, 1998. – 169 с.
8. Міськова Н.М. Становлення змісту шкільної початкової математичної освіти в Україні (60-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.М. Міськова. – Рівне, 2005. – 293 с.
9. О приведении в действие Положения о губернских и уездных земских учреждениях (1 янв. 1864 г.) // Законы и постановления. – СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1864. – 10 с.
10. Описание Малой России и Украины / [сост. С. Зарульский]. – М., 1848. – 27 с.
11. Описание Черниговской губернии. сост. по поруч. Губернского земства членом Императорского Русского Географического общества А.А. Русовым / Изд. ред. “Земского Сборника Черниговской губернии”. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 377 с.
12. Программы и устав городских училищ Министерства народного просвещения по Положению 31 мая 1872 г. / [сост. П.Е. Горбунов]. – М. : Тип. А.Г. Кольчугина, 1891. – 72 с.
13. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: (собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.). – СПб. : Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1700–1712. – Т. 4. – [1], 881, 7 с.
14. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: (Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.). – СПб. : Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1720–1722. – Т. 6. – [1], 818 с.
15. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: (Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.). – СПб. : тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1723–1727. – Т. 7. – 925 с.

16. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 2. – Отделение первое. – СПб. : Типографии 2 отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1867. – Т. 39. – 976 с.

17. Россия. Законы и постановления. Университетский устав 1863 года. – СПб. : Тип. Огризко, 1863. – 55, 108 с.

18. Россия. Министерство народного просвещения : сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – 1878. – Т. 6. – 1830 стб., 59 с., 40, 44 стб.

19. Рубан В. Г. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России: с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая / В.Г. Рубан. – СПб. : Тип. Мор. кадет. корпуса, 1773. – 91 с.

20. Субтельний О. Україна: Історія : навч. посіб. / О. Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.

21. Указ комиссии о учреждении народных училищ. – СПб. : Тип. при Святейшем Правительствующем Синоде, 1785. – 46 с.

22. Шмид Г.К. История средних учебных заведений в России / Г.К. Шмид. – СПб. : Изд-во О. Богданова, 1878. – 684 с.

23. Янкович де Мириево Ф.И. Правила для учащихся в народных училищах (изданные по высочайшему повелению царствующей императрицы Екатерины II) / Ф.И. Янкович де Мириево. – СПб. : Тип. акад. наук., 1782. – 24 с.

БОЯРСЬКА-ХОМЕНКО А.В.

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ВИЩОЇ МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розвиток сучасної педагогічної науки неможливо уявити без осмислення й застосування історичного досвіду. Адже одним з найпотужніших чинників прогресу педагогічної теорії й практики є обізнаність з діяльністю видатних учених минулого, усвідомлення їхніх ідей і поглядів на різні аспекти математичної освіти. Одним з важливих етапів вивчення досвіду організації вищої математичної освіти в Україні є виявлення основних тенденцій її розвитку, узагальнення політичного, економічного та культурного стану відповідного історичного періоду, визначення рівня розвитку математичних знань того часу, аналіз виникнення математичних ідей тощо.

Проблему становлення та розвитку вищої освіти в Україні розглядали Н.О. Бойко, С.А. Вишневський, О.Ю. Костюк, Л.Ф. Курило, О.С. Москальова, О.В. Онопченко, Л.І. Тимчук, Л.П. Шинкаренко та ін.

Мета статті – подати періодизацію становлення вищої математичної освіти в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. на основі узагальнення історико-педагогічних умов того часу.